

Bas Heijne. Commentaar op drie van zijn boeken

Sleutelbegrippen:

Gemeenschappen en individuele autonomie, *nudging*, autoritair populisme en fascisme, emotie tegenover ratio, afstandelijke feitelijkheid, verlies van samenhang, spontane broederschap, ambivalentie, radicale intellectuele eerlijkheid, onverschilligheid, maatschappelijk onbehagen, een sterke man, doorrommelen, *culture war*, het nooit-genoege, resonantie, seculiere morele waarden en spirituele overtuigingen

1^e boek: Bas Heijne. *Onbehagen. Nieuw licht op de beschaafde mens*. Ambo/Anthos (2016)

1. Overzichtelijke gemeenschappen en individuele autonomie

Bas Heijne (BH): “Yuval Noah Harari legt in zijn boek *Sapiens* (2014) uit dat mensen evolutionair zijn toegerust om samen te werken in kleine groepen (p34). Maar hoe een [grotere] gemeenschap [bijvoorbeeld de EU] te vormen zonder de klassieke eigenschappen van een gemeenschap? [Die klassieke eigenschappen zijn] benauwd groepsdenken, nationalisme, aanspraak op de vermeende superioriteit van de eigen cultuur, geloof in een unieke lotsbestemming van eigen volk en vaderland (p35)”.

Toon van Eijk (TvE): Het samenwerken in grotere gemeenschappen wordt inderdaad vaak bemoeilijkt door benauwd groepsdenken. In zijn boek *Mens/Onmens* (2020) schrijft Heijne: “Mensen zijn goed in staat samen te werken in klein verband, zolang ze onderdeel uitmaken van dezelfde, overzichtelijke gemeenschap. Wetenschappers stellen de kritieke grens op ongeveer 150 personen. Wanneer er in grote groepen moet worden samengewerkt, heb je een gemeenschappelijk verhaal nodig, een verbindende mythe (p87)”. Zo’n verbindend gemeenschappelijk verhaal mist de EU tot op heden. Kan het concept van een coherent collectief bewustzijn, dat in eerdere artikelen in het tijdschrift *Civis Mundi* vaak ter sprake is gekomen, zulke verbinding ondersteunen? [1].

BH: “Het verlangen naar een radicale versimpeling van een complexe, ongrijpbare wereld gaat hand in hand met het verlangen naar een herstel van autonomie. In de hang naar een sterke man komen deze verstrengelde wensdromen samen (p38)”.

TvE: In een complexe wereld gaat individuele autonomie gemakkelijk verloren, maar populistische sterke mannen gaan dat probleem niet oplossen. Zij creëren veelal nostalgische wensdromen.

2. Nudging

BH: “Het *nudgen* - het ongemerkt beïnvloeden van menselijk gedrag door gebruik te maken van kennis over hoe mensen onbewust op bepaalde impulsen reageren. Dat *nudgen* kan gebruikt worden door de overheid om burgers tot gewenst gedrag te bewegen, of door de commercie om de consument ongemerkt over te halen tot het aanschaffen van een product... Waar het mij om gaat is dat niet langer ons bewustzijn wordt aangesproken; de mens wordt niet langer gezien als een autonoom individu, maar als een object dat door middel van zijn onbewuste reflexen een bepaalde richting opgestuurd kan worden, tot een bepaald soort wenselijk gedrag kan worden gebracht... Waar het om gaat is dat onze redelijke vermogens *met opzet* niet langer worden aangesproken. Daarbij wordt gebruikgemaakt van de nieuwste inzichten over hoe ons brein werkt (p46)”.

TvE: In plaats van *onbewuste* reflexen kan beter gesproken worden van *onderbewuste* reflexen. Bij de beïnvloeding d.m.v. *nudgen* is men niet onbewust, niet buiten bewustzijn, maar onderbewust. De rede wordt niet aangesproken oftewel het rationeel-empirisch bewustzijn wordt opzettelijk niet aangeboord. Zijn we dan nog autonome individuen? Is *nudgen* ethisch verantwoord? Wanneer de overheid haar burgers tot maatschappelijk en ecologisch verantwoord gedrag aanzet is dat een publiek belang. Maar wanneer commerciële bedrijven consumenten aanzetten tot maatschappelijk en ecologisch onverantwoord koopgedrag wordt het publieke belang niet gediend.

BH: “Moeten we de illusie van de mens als autonoom wezen maar opgeven? Zijn we uiteindelijk toch niet meer dan speelbal van onze aangeboren neigingen, die teruggaan tot de vroegste tijden? (p48)”.

TvE: Onze aangeboren, evolutionair bepaalde neigingen zijn de oude instincten - de *fight, flight, freeze and flock responses* - die in het moderne leven nog steeds nuttig kunnen zijn. Maar *in-group* kuddegedrag dat tot vechten met *out-groups* leidt, bijvoorbeeld door voetbalhooligans, is niet noodzakelijkerwijs nuttig of gewenst. Naast onderbewust instinctmatig gedrag is echter ook bewust rationeel gedrag en bovenbewust intuïtief gedrag mogelijk. Vaak wordt door auteurs geen duidelijk en consistent onderscheid gemaakt tussen *lichamelijke* emoties en *mentale* gevoelens, tussen instinct en intuïtie, en tussen instinct en praktisch bewustzijn (iets doen op de automatische piloot zoals bijvoorbeeld fietsen). Zijn mentale *gevoelens* en mentale *gedachten* niet een en hetzelfde begrip? Eerdere artikelen in *Civis Mundi* bespreken hoe deze verwarring ontstaat [2].

3. The Stones

BH: “Begin 2015 woonde ik een verkiezingsbijeenkomst bij van Donald Trump... Uit luidsprekers klonk knalharde muziek... Bij één nummer bleven mijn gedachten hangen: ‘You Can’t Always Get What You Want’ van de Rolling Stones. Wie had dat uitgezocht en met welke reden? De strekking van dat nummer leek zo rechtstreeks in te gaan tegen het Amerikaanse ethos van de zakenman en agressief populistische politicus Trump. Zijn beloftes leken namelijk helemaal niets aan de werkelijkheid verplicht. Tijdens de zwalkende speech die hij die avond gaf, regende het beloftes die zich niets van welke werkelijkheid dan ook leken aan te trekken (p48-50)”.

TvE: Het vermelde Stones nummer is een van mijn meest favoriete rock&roll songs. In de woorden van Jagger & Richards: “You can’t always get what you want, but if you try sometime, you just might find you get what you need” [3]. Oftewel, als je pro-actief handelt, krijg je wat je op dat moment nodig hebt of verdient. Maar Trump is van mening dat hij onmiddellijk moet krijgen wat hij wil [4]. Een andere relevante song van de Stones in deze context is *The Salt of the Earth* op de LP *Beggars Banquet* (1968) met de tekst:

Let’s drink to the hard-working people
Let’s drink to the lowly of birth
Raise your glass to the good and the evil
Let’s drink to the salt of the earth

Say a prayer for the common foot soldier
Spare a thought for his back-breaking work

Say a prayer for his wife and his children
Who burn the fires and who still till the earth

Het is evident dat de miljardair Trump niet de meest voor de hand liggende figuur is om 'de hardwerkende' bevolking naar een hoger plan te tillen. Desalniettemin slagen extreemrechtse populistische politici er goed in om een gedeelte van de bevolking tegen hun eigen economische belang in te laten stemmen. Dit heeft waarschijnlijk te maken met het diepgewortelde wantrouwen tegen economische en culturele 'elites' in moderne westerse consumptiemaatschappijen. Al in de jaren zestig - het tijdperk van 'beter langharig dan kortzichtig' - zongen de Stones in hun beroemdste, en vaak verkeerd geïnterpreteerde, song - *I can't get no satisfaction* (1965) - niet (alleen) over seksuele bevrediging, maar vooral over de door advertenties overspoelde consumptiemaatschappij. Helaas is er sindsdien weinig veranderd. Een deel van die song luidt:

When I'm watchin' my TV
And a man comes on to tell me
How white my shirts should be
But he can't be a man 'cause he doesn't smoke
The same cigarettes as me [5]

4. Autoritair populisme en fascisme

BH: "Steeds meer wordt [in het populisme] een beroep gedaan op emotie als tegenwicht tegen een lastige, onoverzichtelijke, hopeloos ingewikkelde werkelijkheid. De rede wordt gezien als een affront, een belediging van bovenaf [door de elite en experts], een poging tot intimidatie van de romantische volkswil (p63)".

TvE: Sinds de publicatie van het boek *Onbehagen* (2016) is de situatie er niet beter op geworden. Fascistische politici en regeringen zijn in opkomst (zie ook noot 4).

BH: "De bedding van het leven [van de burger] lijkt verdwenen. Oude gezagsstructuren zijn ontmanteld uit naam van de vrijheid, en dan vooral de keuzevrijheid - er mag voortaan zelf gekozen worden. Maar die vrijheid wordt ook als een zware last ervaren... De last van de zelfregulering is zwaarder geworden (p66/7)".

TvE: Het ervaren van vrijheid als een zware last wordt besproken in het boek *De angst voor vrijheid. De vlucht in autoritairisme, destructivisme, conformisme* van Erich Fromm uit 1941. Zelfregulering door middel van bewustzijns- of spirituele ontwikkeling komt tot uitdrukking in morele vorming in de onderste route van een eerder gepresenteerd diagram [6]. De oude gezagsstructuren in de bovenste route van dit diagram zijn niet langer erg effectief.

BH: "De mens laat zich niet rationeel beheersen. Hoed je voor de overmoed van de rede, het idee dat de wereld zich een kant op laat sturen, dat beschaving een blijvende garantie is tegen menselijke agressie en vernietigingsdrang... Hoed je voor de barbaar in je omgeving. En voor de barbaar in jezelf (p70)".

TvE: De 'barbaar in jezelf' komt wellicht voort uit *lichamelijke* emoties die op inadequate wijze worden omgezet in ontoereikende *mentale* gevoelens (zoals bijvoorbeeld afkeer van vreemdelingen), die vervolgens tot bruto gedrag leiden [7].

5. De paradox van het bewustzijn

BH: "Een verhaal blijft nodig. Zonder verhalen - noem het mythes, noem het godsdienst, noem het *cultuur* - kan een mens niet goed mens zijn. Hoe ons brein nu precies tot een bewustzijn komt, weten we (nog) niet, maar het is een feit dat we een brein hebben en een bewustzijn - en hoewel het brein vast en zeker een voorwaarde voor bewustzijn is, kunnen we zowel ons brein als de wereld slechts vanuit ons bewustzijn beschouwen. Dat is een paradox waaruit we nooit zullen kunnen ontsnappen (p70)".

TvE: Bewustzijn is inderdaad fundamenteel. Bovendien bestaat er naast het rationeel-empirisch bewustzijn waarmee we zowel de wereld als ons materiële brein kunnen beschouwen, ook nog een transcendent bewustzijn, een bewustzijn-als-zodanig zonder bewustzijnsinhouden dat door bijvoorbeeld meditatietechnieken kan worden ervaren.

2^e boek: Bas Heijne. Mens/Onmens. Essay. Prometheus (2020)

Eerste deel: waarheid en identiteit

6. Emotie versus ratio

BH: “Het debat over het *post-truth*-tijdperk wordt gestuurd door diepliggende tegenstellingen. Het gaat om emotie tegenover ratio, beleving tegenover cijfers, afstand tegenover nabijheid, abstractie tegenover herkenbaarheid, maar ook om ‘volk’ tegenover ‘elite’ (p20)”.

TvE: Sinds Trumps eerste periode als president is het *post-truth* gehalte in de politiek aanzienlijk toegenomen [8]. Ook in Nederland krijgt bijvoorbeeld de ‘beleving’ van een asielcrisis meer aandacht dan de cijfermatige werkelijkheid. Het motto ‘Voorbij de waan van de dag’ van De Correspondent is in deze context relevant [9].

BH: “We zijn door en door narcistisch geworden, aangemoedigd om onszelf als middelpunt van alles te zien (selfiecultuur!). Waar is wat we *voelen* dat waar is... Ook online gaat het meer om het uiten van emotie dan om het verkrijgen van inzicht... Sinds het postmodernisme zijn relativistische argumenten gekaapt door populistisch Rechts... Het is een onheilge drie-eenheid: relativisme, narcisme en schaamteloze subjectiviteit. Wanneer het idee van waarheid louter nog als een kwestie van perspectief wordt opgevat, dan kan iedereen zijn eigen waarheid maken (p21/2)”.

TvE: Ook hier lijkt het belangrijk een onderscheid te maken tussen *lichamelijke* emoties en de daaruit voortvloeiende (al dan niet adequate) *mentale* gevoelens. Mentale gevoelens zijn gedachten die bij voorkeur tot inzicht dienen te leiden [10].

BH: “Het gaat [vooral] om de cynische exploitatie van het besef dat er vele, misschien wel ontelbare *beleefde* waarheden zijn. Het gaat over de manier waarop we naar de feiten kijken, hoe we ze beleven (p23)”.

TvE: Heijne geeft het voorbeeld van voetbalhooligans die bananen naar gekleurde spelers gooien. Dan gaat het om het onderscheid tussen racistische haatbananen en biologische bananen.

7. Afstandelijke, neutrale feitelijkheid

BH: “Het is meestal geen kwestie van een misvatting, die enkel hoeft te worden rechtgezet. Daarom heeft *factchecken*, de feiten inzetten om de leugen te ontmaskeren, zo weinig effect... Uiteindelijk komt het aan op *anders* kijken, *anders* leren zien (p24/5)... Wanneer we [bij een onderwerp] iets voelen [of het *beleven*] wordt onze verbeelding aangesproken. [Is dat] geen veel betere manier dan de afstandelijke feitelijkheid van de journalistiek? (p26)”.

TvE: *Factchecken* gaat ervan uit dat de daarbij behorende ‘afstandelijke feitelijkheid’ daadwerkelijk mogelijk is, terwijl interpretaties van veel ‘feiten’ onvermijdelijk gebonden zijn aan mens- en wereldbeelden. Het is dan ook beter en logischer om deze onderliggende impliciete mens- en wereldbeelden expliciet te maken. Zie ook deze brief van de hoofdredactie van De Correspondent: *Over de mythe van ‘neutrale’ verslaggeving in een wereld vol leugens* [11].

8. Emoties triggeren de rede

BH: “Van de Britse filosoof David Hume is de uitspraak: *Reason is a slave to the passions*... Lange tijd las ik Humes uitspraak zo: mensen zijn niet van nature rationeel, dus houd altijd rekening met een zekere mate van onredelijkheid, voor gevoelens die tegenstrijdig en onlogisch zijn - of zelfs afkeuringswaardig... Zie de mens niet als een volledig bestuurbaar wezen, anders kom je van een koude kermis thuis... In werkelijkheid [echter] wil Hume iets anders zeggen, namelijk dat het verstand, de rede, altijd *getriggerd* wordt door emotie, door iets wat heftig, instinctief beleefd wordt. Een gevoel van noodzaak bijvoorbeeld, van afschuw, schuld, sympathie, onrecht (p26/7)”.

TvE: Ook hier wordt geen onderscheid gemaakt tussen *lichamelijke* emoties en *mentale* gevoelens, en instincten.

BH: “Wie bijvoorbeeld de gruwel van de slavernij tot zich door laat dringen, ontwikkelt vandaaruit zijn ideeën over vrijheid en gelijkwaardigheid van zwarte en witte mensen - en niet andersom... [eerst is er dus emotie, dan pas gevoelens/gedachten] Het zijn emoties die het menselijke verstand in beweging zetten, tot daadkracht aansporen. De slavernij is niet afgeschaft op basis van wetenschappelijk onderzoek. Het is primair de *emotie* van onrecht, van *gevoeld* of *meegevoeld* lijden en *schuldgevoel*, die het *denken* over rechtvaardigheid en gelijkwaardigheid in beweging heeft gezet. [mijn cursief: onderscheid tussen emoties en gevoelens/gedachten is belangrijk]. Dat is wat Hume bedoelt wanneer hij zegt dat de rede slaaf van de hartstochten is. Anders gezegd, voor we ergens over gaan nadenken, moet het ons eerst wat kunnen schelen (p27)”.

BH: “Met het besef dat een ‘objectieve waarheid’ niet bestaat, wordt ook het streven die waarheid zo dicht mogelijk te benaderen opgegeven. De rede is zelf dan pas echt tot een slaaf van de hartstocht gemaakt, maar precies omgekeerd dan Hume voor ogen stond. Het is niet langer onze emotie die de rede in beweging zet; de rede bestaat enkel nog om onze emotie te rechtvaardigen. *Beleving is alles* (p29)... In de verbeelding zijn feiten ondergeschikt aan de beleving (p34)... Het is te gemakkelijk om postmodernisten daarvan de schuld te geven, zij zijn slechts de boodschappers (36)”.

TvE: Fascistisch georiënteerde politici benadrukken dat beleving alles is. Zij maken het zo goed mogelijk trachten te achterhalen van waarheid en feiten ondergeschikt aan beleving.

BH: “De rede van Hume die onze emoties moet toetsen geldt [bij extreemrechtse ideologen] als verdacht, een bedreiging van eigenheid en authenticiteit. Het is, kortom, de vijand (p32)... De emotie gaat vooraf aan de beredeneerde overtuiging [dus eerst komt de lichamelijke emotie, dan het mentale gevoel of de gedachte]. Wanneer je bij het zien van hatelijke uitspraken of geweld in je tijdlijn een humesiaanse impuls voelt om iets aan dat onrecht of dat schandaal te doen, kom je in de knoop wanneer je geconfronteerd wordt met statistieken die jouw gevoel van woede of onrecht lijken te weerspreken of te relativiseren. Objectieve feitenkennis en wetenschap zijn niet langer verlengstuk van je emoties, een manier om ze te ordenen en te ‘rationaliseren’, ze denigreren jouw diepgevoelde aanvechting. Dus kunnen ze niet kloppen (p37)”.

TvE: Extreemrechtse ideologen en sommigen van hun volgers worden door Sander Schimmelpenninck geclassificeerd als ‘domrechts’. Het domheidsbegrip in zijn boek *De domheid regeert* (2024) behelst “een gespeelde of geveinsde domheid die opzettelijk of nalatig is, met als

doel het misleiden van mensen, en hun vertrouwen in feiten, instituties en deskundigen - in alles eigenlijk - te ondermijnen" [12]. In zijn boek ontmaskert hij opzettelijke domheid "als politieke strategie: beter weten, of kunnen weten, en toch vasthouden aan bewezen onwaarheden, onterechte beschuldigingen en misleidende frames. Hij laat zien hoe deze gespeelde domheid Nederland steeds meer in haar greep heeft gekregen, hoe deze nieuwe vorm van populisme onze democratie bedreigt - en wat we eraan kunnen doen" [13].

Tweede deel: De liberale leegte

9. Verlies van samenhang

BH: "De Verlichting bracht ons het verhaal van vrijheid en gelijkheid. Maar ook het geloof in 'ieder voor zich' (p62)... Er is een gevoel van verlies van samenhang... Het verlangen samen te vallen met iets wat groter is dan jezelf, zodat de illusie van een soort van solidariteit en gemeenschap wordt hersteld... Universalisme is een lachertje geworden (p76/7)".

TvE: De woorden samenhang, gemeenschap, solidariteit en universalisme kunnen aan het begrip 'collectief bewustzijn' gekoppeld worden [14].

Derde deel: Mens/onmens

10. Spontane broederschap

BH: "Het ideaal van broederschap gaat over een relatie tussen mensen onderling. Broederschap gaat over de samenleving als gemeenschap, over een betekenisvolle relatie met anderen... Hier wordt iets van ons gevraagd dat niet in wetten kan worden vastgelegd of door regelgeving kan worden afgedwongen. En niet van bovenaf kan worden gestuurd. De pogingen om dat wel te doen, zijn steevast op catastrofes uitgelopen... *Afgedwongen* solidariteit en gemeenschapszin, zowel op links als op rechts, leidt onherroepelijk tot betutteling, morele scherpslijperij, rancune, tweespalt en haat. Altijd, overall. De droom van een homogene, onvervreembare en ondeelbare eigenheid leidt tot uitsluiting en vernedering van wie anders is, afwijkt, er niet bij hoort. Mens wordt onmens (p83-85)... Broederschap, wat het ook precies is, laat zich niet opleggen, moet van binnenuit komen. Je moet het zelf *voelen* (p85)".

TvE: Niet-afgedwongen broederschap, die van binnenuit komt, verwijst naar de onderste route in het eerder vermelde diagram (zie paragraaf 4) [6]. In deze onderste route van het diagram resulteert spontane gehoorzaamheid aan interne waarden (bijvoorbeeld broederschap) in vrij, pro-actief gedrag.

BH: "Het verlichtingsproject, kun je zeggen, heeft zich in zijn eigen voet geschoten. Juist nieuwe kennis over onze biologie heeft ons laten zien dat wij allesbehalve rationele wezens zijn, dat wij vaak impulsief denken, veel te snel ons oordeel klaar hebben en propvol vooroordelen zitten... De Verlichting heeft ons, kortom, geleerd hoe weinig verlicht we van nature zijn. Politici, marketeers, reclamemensen en columnisten op zoek naar een verdienmodel weten die kennis te misbruiken (p100)".

TvE: Dit impulsieve denken zou Spinoza 'verbeelding' noemen: het op inadequate wijze interpreteren van zintuiglijke waarnemingen en lichamelijke emoties, resulterend in passieve (lijdzzaam ondergane) mentale gevoelens of ontoereikende gedachten, en vervolgens in louter re-actief gedrag [15]. Spinoza onderscheidde drie kenvermogens - de verbeelding, rede en intuïtie - die onderbewuste *lichamelijke* emoties kunnen transformeren in bewuste *mentale* gevoelens, en die achtereenvolgens in re-actief, neutraal (niet affectief beladen) en pro-actief gedrag uitmonden. Populistische politici promoten impulsief denken, wat kan resulteren in een droom van homogeniteit en daardoor in tweespalt - het tegenovergestelde van broederschap.

BH: "Constructies zijn producten van onze verbeelding, maar ze zijn ook *echt*, geen verzinsels die je als leugens kunt ontmaskeren en ongeldig verklaren, enkel door erop te wijzen dat het om constructies gaat... Maar een beeld kan wel *veranderen* (p102)".

TvE: De vraag is dan *hoe* je inadequate constructies, bijvoorbeeld over broederschap, kunt veranderen?

BH: “Martin Luther King zegt dat waarlijk non-conformisme nooit gerieflijk is, dat het je zelden of nooit een goed gevoel zal geven... Iedereen lijkt te hunkeren naar de verdovende veiligheid van bij de meerderheid horen... [Conformistische machthebbers] bewijzen braaf lippendienst aan een radicaal gedachtegoed en gaan vervolgens hun eigen slechte gang (p111/2)”.

TvE: De verdovende veiligheid van de conformistische meerderheid is inderdaad voor velen aantrekkelijk. Het hemd is nu eenmaal nader dan de rok. Dit bemoeilijkt het ontstaan van meer universalistisch broederschap. Een coherent en kwalitatief hoogstaand collectief bewustzijn dient steeds meer mensen te omvatten.

BH: “Het gevaar van het humanisme is dat het geneigd is de mens als een abstractie te zien. Geen individu, met al zijn mooie en lastige eigenschappen, maar de Mens... De blijmoedige omarming van onze gedeelde menselijkheid blijkt in de praktijk altijd een stuk ingewikkelder. De misvatting bestaat hieruit: het feit dat wij allemaal mensen zijn en wel degelijk in de kern niet van elkaar verschillen, betekent nog niet dat er zoiets is als de Mens, dat alle verschillen tussen ons verdwijnen als sneeuw voor de zon zodra we elkaar maar diep in de ogen kijken (p112)”.

TvE: Elkaar diep in de ogen kijken is inderdaad niet afdoende om spontaan gedeelde menselijkheid of broederschap te genereren. Wat is er dan meer nodig?

BH: “Een mens is nooit méér mens dan wanneer hij *zichzelf* geweld aandoet, wanneer hij tegen zijn eigen instincten van veiligheid en zelfbehoud in handelt... Zo’n houding is allesbehalve gemakkelijk, omdat het recht tegen onze instincten ingaat. We zijn er van nature slecht toe uitgerust. Het wij-zij-denken ligt diep in onszelf verankerd... Het onderscheid tussen wij en zij zit in de mensen gebakken, dat kun je niet ontkennen, maar je kunt het op onschuldige manieren aanmoedigen en op minder onschuldige... Verbeelding [is nodig]. Geen inbeelding (p116/7)”.

TvE: De populistische inbeelding dat het instinctmatige wij-zij-denken onveranderlijk is dient bestreden te worden. Verbeelding in de moderne betekenis van het woord (anders dan in Spinoza’s tijd) heeft betrekking op ruimer, minder beperkt en hoopvoller denken. Maar of alleen dat afdoende zal zijn om *in- en outgroup* denken te verminderen blijft een vraag. De rede heeft helaas geen affectieve component, d.w.z. de rede motiveert meestal niet tot pro-actieve gedragsverandering. Wellicht is meer aandacht voor de derde kennisvorm intuïtie gewenst. De vraag is dan of meer universalistisch broederschap door meer intuïtief denken en handelen bevorderd kan worden? En of bewustzijnsontwikkeling (in de zin van spirituele of morele vorming) deze intuïtie kan bevorderen?

3^e boek: Bas Heijne. Leugen & Waarheid. In gesprek over de grote kwesties van onze tijd. Prometheus (2021)

In dit boek gaat BH “op zoek naar het verhaal achter het dagelijkse rumoer en de krantenkoppen. Hij sprak met internationaal bekende denkers en wetenschappers over kwesties die het debat in onze tijd bepalen. Samen vormen deze gesprekken een diepgravend portret van deze verwarrende eeuw” [16].

Nathalie Heinich, socioloog

Zij zegt: “Juist omdat onze werkelijkheid grotendeels uit voorstellingen bestaat, betekent dat niet dat die zwak zijn! Integendeel, ze zijn juist heel sterk *omdat* het menselijke constructies zijn! De notie dat je structuren in de samenleving gemakkelijk kunt veranderen door ze als menselijke constructies te ontmaskeren, zie ik als een van de grootste dwaasheden van een bepaald soort academisch discours (p71)”.

TvE: Binnen het kader van het constructivistisch paradigma (zie Van Eijk 1998 in noot 5) worden ook maatschappelijke structuren als menselijke constructies gezien, maar dat betekent niet dat ze geen daadwerkelijk effect hebben. Maatschappelijke structuren zijn echter niet gemakkelijk te veranderen, juist omdat ze door talloze individuen worden gevormd. Zie het diagram vermeld in noot 6 waarin de relatie tussen individuele actoren en maatschappelijke structuren wordt verbeeld.

[Heinich pleit in heel haar werk voor ambivalentie]. Zij zegt: “Een ambivalente houding staat haaks op onze behoefte aan logica, waarbij alles overzichtelijke regels volgt en rationeel wordt geordend. Dat is mooi in de wetenschap, maar in ons dagelijks leven is de logica vaak ver te zoeken. Wanneer je goed kijkt naar hoe je zelf leeft, hoe je de dingen beleeft, dan zal je respect moeten opbrengen voor ambivalenties, voor innerlijke tegenspraak. Ieder van ons is een vat vol tegenstrijdigheden, er zijn zo veel manieren om in de wereld te staan. Die tegenstrijdigheden moet je niet proberen weg te poetsen of in een systeem onder te brengen, die moet je als socioloog juist aan het licht brengen. Je moet de grammatica van de samenleving beschrijven, juist laten zien hoe mensen met hun tegenstrijdigheden omgaan (p71)”.

TvE: Onze neiging tot rationele ordening van de kleurrijke werkelijkheid is in het tijdschrift *Civis Mundi* herhaaldelijk besproken door Mathieu Wagemans [17]. Volgens Wagemans maken we in de wetenschap de werkelijkheid meetbaar. “We reduceren de veelkleurige werkelijkheid tot een eenduidige werkelijkheid die ons tot exacte conclusies in staat stelt... We willen inzicht krijgen in de werkelijkheid maar om de werkelijkheid op een verantwoorde wijze te onderzoeken passen we de werkelijkheid eerst zodanig aan dat we onze methoden kunnen inzetten... Dat heeft invloed op de maatschappelijke relevantie van resultaten... De uitkomsten van het onderzoek [hebben] slechts geldigheid binnen het beeld van de werkelijkheid dat we hebben geconstrueerd. Er is sprake van een omkering. Om de werkelijkheid wetenschappelijk verantwoord te kunnen onderzoeken is het nodig dat we de werkelijkheid eerst aanpassen aan de goedgekeurde methoden van onderzoek. Het instrument van de onderzoeksmethode wordt heersend over het doel van het onderzoek... Zo houdt de wetenschap de kloof tussen systeemwereld en de leefwereld van burgers in stand. Het risico daarvan is dat conclusies van onderzoek tot interventies leiden die het karakter hebben van symptoombestrijding”.

Mijn eigen behoefte aan logica en ordening komt tot uitdrukking in het ontwerp en gebruik van diagrammen, die echter altijd een versimpeling van de veelkleurige werkelijkheid zijn. Zolang men dat in gedachten houdt, kunnen diagrammen nuttig zijn.

Ivan Jablonka, historicus

“Ik ben een ouderwetse historicus, geen postmodernist. Ik geloof dat er zoiets als de waarheid is. Dat ik beseft dat mijn blik op de werkelijkheid wordt gekleurd door wie ik ben, een man, een academicus, een jood, betekent niet dat ik de waarheid louter als een gezichtspunt opvat, dat de waarheid niet bestaat. Ik pleit alleen voor een radicale intellectuele eerlijkheid. Je moet laten zien wie je bent, wat je onderzoekt en hoe je onderzoekt (p89)”.

TvE: Radicale intellectuele eerlijkheid is inderdaad belangrijk. In die context zijn in mijn proefschrift [Van Eijk 1998, zie noot 5] de volgende hoofdstukken relevant:

INTRODUCTION

- 1.1 Context and justification of the study
- 1.2 Research question
- 1.3 Research framework and methodology
- 1.4 **Explicitation of worldview and predispositions**
- 1.5 Outline of the book

PART II **Underlying paradigms**

8. ANALYSIS OF THE **METAPHYSICAL BACKGROUND OF MODERN SCIENCE**
14. EPILOGUE: **ADDITIONAL REFLECTION ON SCIENTIFIC JUSTIFICATION**

Vooral de Epiloog met een additionele reflectie op de wetenschappelijke rechtvaardiging van het proefschrift is in de context van 'radicale intellectuele eerlijkheid' relevant. Daarin wordt beschreven hoe de totstandkoming van het proefschrift daadwerkelijk is gegaan. Bij het schrijven van een academisch proefschrift wordt men geacht een bepaalde procedure of format te volgen, maar dat is meestal niet hoe het onderzoeksproces en het schrijfwerk écht verloopt.

Géraldine Schwarz, schrijver van de internationale bestseller *De geheugenlozen en documentairemaker*

BH: "Haar Duitse grootouders behoorden in de nazitijd tot de zogenaamde *Mitläufer*: geen oorlogsmisdadigers of zelfs maar fervente nationaalsocialisten, maar wel mensen die het allemaal lieten gebeuren zonder hun stem te verheffen (p93)".

Schwarz: "Onverschilligheid stelt een regime in staat zich te consolideren... Het Derde Rijk was er niet van de ene dag op de andere, Hitler keek voortdurend hoe ver hij kon gaan... Er zijn altijd manieren om een tegengeluid te laten horen, ook zonder dat je leven meteen gevaar loopt. En dat je bepaalde ontwikkelingen ook kunt voorkomen, zodat je uiteindelijk niet *hoeft* te kiezen... Besef dat je geen willoze omstander bent, dat je als individu een rol in de geschiedenis kunt spelen. Vaak genoeg heb je wel degelijk een keus. Je moet alleen wel kiezen voor het te laat is (p95/6)".

TvE: Het belang van pro-actief gedrag (in tegenstelling tot re-actief en neutraal gedrag) is hier relevant (zie noot 15). Zie ook het artikel van Rosan Smits over het fascistisch draaiboek (noot 4). De onverschilligheid van grote aantallen meelopers (conformisten) speelt fascistische politici in de kaart.

Schwarz: "Populistische politici bedienen zich van strategieën die in 1885 al beschreven zijn door de Franse socioloog Gustave Le Bon in *De psychologie der massa's*, een boek dat gretig gelezen is door Mussolini en Goebbels, en wellicht door Hitler. Als je de massa wil bespelen, schreef hij, moet je allereerst gebruikmaken van het feit dat de manier waarop mensen dingen ervaren, meestal niet strookt met de realiteit... [Bijvoorbeeld] dat ons de catastrofe van de 'omvolking' te wachten staat. Het gaat niet om reële gezichtspunten, de cijfers bevestigen dat beeld niet (p96/7)".

TvE: Zie ook het eerder gegeven voorbeeld van de 'beleving' van een asielcrisis, die meer aandacht krijgt dan de cijfermatige werkelijkheid (paragraaf 6).

"Ten tweede moet je, zegt Le Bon, de angsten van mensen exploiteren. Op dit moment zitten we in een identiteitscrisis. Dat is niet vreemd, gezien de globalisering... Dan is het simpele antwoord: [benadruk het belang van een] nationale identiteit (p97)".

TvE: In Van Eijk (2017) wordt nationale identiteit en wereldburgerschap besproken (zie noot 1). "En als laatste moet je de grens tussen leugen en waarheid laten vervagen. Wanneer mensen nergens meer in geloven, alles wantrouwen, zijn ze gemakkelijk te manipuleren (p98)".

TvE: Dit is de tactiek van '*flood the zone*' van Trump en consorten.

M.b.t. de Nederlandse neiging om altijd en overal naar consensus te streven, zegt Schwarz: "Tijdens de bezetting laat die hang naar polderen zich van zijn tragische kant zien, want de joodse

gemeenschap wordt eraan opgeofferd. Het streven naar consensus kan soms een excuus voor lafheid zijn (p100)". BH: "In Nederland leeft de overtuiging dat accommoderen beter is dan confronteren. Om erger te voorkomen, is dan het argument". GS: "Dat begrijp ik, maar het is riskant. Denk aan de *appeasement* van Chamberlain! (p101)".

TvE: Het Nederlandse polderen om op vreedzame wijze tot consensus te komen heeft ons veel goeds gebracht. Een onderliggend *coherent* collectief bewustzijn faciliteert dit proces, maar dit collectief bewustzijn dient tegelijkertijd wel van *hoge kwaliteit* te zijn in de zin van resulterend in *ecologisch* en *maatschappelijk verantwoord* gedrag.

David Wootton, historicus

Wootton spreekt over Steven Pinker en zijn boek *Verlichting nu*. "Waar Pinker en zijn adepten hopeloos naïef over zijn, is de menselijke natuur. Die naïviteit is symptomatisch voor het verlichtingsdenken zelf. Mensen kunnen een heel welvend leven leiden en tegelijk ontzettend ontevreden zijn... Dat maakt een man als Pinker ook stekeblind voor de oorzaken van het huidige maatschappelijke onbehagen. Volgens mij komt dat doordat hij, zoals tot op zekere hoogte wij allemaal, gevangen zitten in de gedachtetrant van de Verlichting, het idee dat groeiende welvaart ons ook gelukkiger maakt (p115)... Als je niet wil beseffen dat mensen zich geborgen willen voelen, een gevoel van continuïteit nodig hebben en zich instinctief verzetten tegen al te snelle veranderingen, moet je niet raar opkijken als je fascistoïde reacties oproept (p121)".

TvE: Het idee dat groeiende welvaart ons per definitie gelukkiger maakt kan inderdaad betwijfeld worden, gezien het groeiende maatschappelijke onbehagen bij bepaalde achtergestelde bevolkingsgroepen in rijke westerse landen. Bij al te snelle veranderingen kan de aantrekkingskracht van fascistoïde, naar nostalgie neigende politici toenemen.

Peter Pomerantsev, journalist en onderzoeker

"Censuur is tegenwoordig het probleem niet... Tegenwoordig word je juist moedwillig overspoeld met informatie. Bots, trollen en nepnieuws zorgen ervoor dat mensen feit en fictie niet meer van elkaar kunnen onderscheiden. En dat gebeurt allemaal uit naam van de vrijheid van meningsuiting (p125)... Overall heeft juist een veelheid van informatiekanaalen mensen verder uiteengedreven en is de publieke ruimte gefragmenteerd. We ervaren geen gedeelde realiteit meer. Het resultaat is agressieve polarisatie, maar ook verwarring en grote onzekerheid. In een klimaat waarin chaos heerst, waar te veel informatie is, en geen werkelijke politieke discussie meer mogelijk is, ontstaat gemakkelijk het verlangen naar iemand die orde op zaken stelt, helderheid schept, de sterke man (p126)... Gevoelens speelden altijd een rol in de politiek, maar nu gaat het om gevoelens *in plaats van ideeën* (p129)".

TvE: De eerder vermelde opzettelijke strategie van '*flood the zone*' is hier van toepassing. De chaos en het daaruit voortvloeiende verlangen naar een sterke man, die vooral emoties aanwakkert, bevordert fascistische politiek.

David Runciman, politicoloog

BH: "Anders dan zo veel andere pleitbezorgers van de democratie moffelt Runciman de schaduwkanten ervan niet weg. Integendeel: democratie en onvrede horen bij elkaar, stelt hij onomwonden, omdat democratie altijd teleurstelt. Je krijgt het zelden zoals je het wilt hebben, er wordt geblunderd, wat enorme geldverspilling met zich meebrengt, en er wordt zelden van fouten geleerd. En na een bedwongen crisis blijft een echte catharsis uit, men rommelt gewoon verder. Maar juist daarin, stelt Runciman paradoxaal, schuilt haar kracht. Anders dan autoritaire regimes, is de democratie in staat steeds weer van koers te veranderen, nieuwe oplossingen voor problemen uit te proberen, en zich door improvisatie uit crises te wurmen. Groots en meeslepend is het niet, maar het werkt (p134)... [Maar] gewoon doorrommelen maakt mensen kwaad. De verkiezing van Trump was daar deels het gevolg van... Het is vooral het gevoel verraden te zijn door pragmatische politici (p135)".

TvE: Met betrekking tot het gewoon doorrommelen of 'aanmodderen': zie paragraaf 8 *De illusie van het intellectuele holisme* in Van Eijk (2020) [18]. Daar wordt verwezen naar een opmerking uit 1981 van oud-hoogleraar C.T. de Wit uit Wageningen, die zei dat we uiteindelijk niet veel andere keus hebben dan maar wat 'aan te modderen'. M.b.t. de toentertijd populaire multi-disciplinaire, geïntegreerde planning in ontwikkelingslanden schreef hij dat zonder een grondige multi-disciplinaire analyse van de situatie elke maatregel gemakkelijk tot blunders leidt. "De noodzaak van een adequate analyse moet ons echter niet verleiden tot het nastreven van multi-disciplinair geïnspireerde, geïntegreerde oplossingen. Elk plan dat om succesvol te zijn zowel veranderingen in het technische als sociaal-economische domein vereist - veranderingen die op elkaar afgestemd moeten zijn - is bij voorbaat een mislukking, omdat de kennis en uitvoeringscapaciteit, in ieder geval in het geval van arme landen, niet beschikbaar zijn. Natuurlijk hangen alle dingen met elkaar samen, maar inzicht verkrijgen in deze samenhang is zo moeilijk dat vooral arme landen zich de luxe van geïntegreerde planning niet kunnen veroorloven" [19].

De Wit gaf de voorkeur aan 'aanmodderen' vanuit verschillende perspectieven, in elk op zich plausibele richtingen, maar hij vreesde dat zo'n benadering weinig kans maakte, gegeven "de modieuze voorkeur om problemen op een fundamentele manier aan te pakken op een niveau van integratie dat niemand kan behappen". TvE: "Deze opmerking over 'een niveau van integratie dat niemand kan behappen' lijkt niet alleen relevant te zijn voor 'arme' landen, maar net zo goed voor de Westerse wereld. De persisterende problemen in bijvoorbeeld de Nederlandse landbouwsector laten zien dat we multidimensionale problemen niet met alleen intellectueel redeneren en technologische benaderingen kunnen oplossen. De ongewenste neveneffecten van de moderne landbouw (o.a. de N-crisis) tonen ons onvermogen om technologische, economische, politieke, sociale, en milieu- en klimaatfactoren te integreren".

De Wageningse econoom Niek Koning verwijst naar de noodzaak van een 'mentale transformatie' om voldoende 'sociaal kapitaal' te genereren om zulke problemen te kunnen oplossen [20]. De daarvoor benodigde individuele en collectieve bewustzijnsontwikkeling is herhaaldelijk ter sprake gekomen in het tijdschrift *Civis Mundi* [21].

Jan-Werner Müller, politiek filosoof

Müller verwijst naar populistten zoals Trump en Bolsonaro die nooit een echt programma hebben gehad, maar die als enige strategie het voeren van een permanente *culture war* hebben (p143).

TvE: Deze strategie van het voeren van een permanente *culture war* is verwant met de eerder vermelde opzettelijke strategie van '*flood the zone*'.

Elaine Pagels, godsdienstwetenschapper

Pagels is gespecialiseerd in het vroege christendom en bekend door de studie *De Gnostische Evangelien*. Zij zegt: "De neiging tot geloof is zo diepgeworteld in onze psyche, het idee dat godsdienst ooit zal verdwijnen, is een illusie. Maar ik vraag altijd aan mijn studenten: wat geloof je precies?... Ik spreek zelf liever over ervaring dan over geloof (p161)... Mensen denken te vaak dat godsdienst alleen gaat over wat je *gelooft*. Dat is een typisch christelijke opvatting, ontstaan in de vierde eeuw. In veel religies komt het eerder aan op de praktijk, de dienst, het ritueel, het gezamenlijk vieren. Dat is heel belangrijk voor mensen. *Juist* omdat er zoveel is wat we niet weten (p161)".

TvE: De directe persoonlijke ervaring staat ook centraal in het praktiseren van technieken voor bewustzijnsontwikkeling (bijvoorbeeld meditatietechnieken). Uiteindelijk draait het om het effect van zichtbare (ecologisch en maatschappelijk verantwoorde) gedragsveranderingen als gevolg van het 'geloven' of 'ervaren'.

Hartmut Rosa, socioloog en filosoof

De titel van het gesprek met Rosa is: 'We willen een goed leven, maar jagen alleen na wat meetbaar is' (p163). BH: "Anders dan veel van zijn collega's richt zijn kritiek op de neoliberale orde zich niet in

de eerste plaats op de groeiende ongelijkheid die er het gevolg van is, maar op de frustratie en woede van het nooit-genoege. Onze obsessie met groei, acceleratie en voortdurende innovatie, stelt hij, verhindert dat we ooit krijgen waar we naar verlangen (p163/4)".

TvE: De frustratie van het nooit-genoege is inderdaad kenmerkend voor de huidige neoliberale kapitalistische orde. Maar *wat* is het waar we nou uiteindelijk naar verlangen?

Rosa: "We bewegen voortdurend tussen het verlangen naar almacht en een gevoel van totale machteloosheid. Dat bedoel ik wanneer ik in mijn boek *Resonanz* schrijf dat de moderniteit uit balans is (p165)". In het *Vooraf* van zijn boek schrijft BH: "De Duitse socioloog Hartmut Rosa schreef een vuistdikke studie over het ongrijpbare begrip resonantie. Wanneer resoneert een conversatie tussen twee mensen... wanneer is er een betekenisvolle uitwisseling van gedachten? (p11)".

BH: "U stelt dat we moeten streven naar resonantie in onze relatie met de wereld om ons heen. Dat klinkt mooi, maar ook wat vaag". Rosa: "Veel mensen vatten het op als esoterisch. Alsof het om vibraties met het universum gaat, of zoiets. Maar daar heb ik het niet over. Tegenwoordig meten we zo'n beetje alles, parametrische optimalisatie noem ik dat [bijvoorbeeld constant je bloeddruk meten of stappen tellen met een smartwatch]... [Maar dat] is ook wat ons gefrustreerd maakt, omdat we wel weten dat het niet het goede leven is... [Het goede leven is] wanneer je in een levendig contact staat met iets buiten jezelf. Dat is waar ik het woord resonantie voor gebruik... [Het verwijst naar] vriendschap, affectie, liefde, genot (p166/7)... Resonantie is ook een houding. Niet willen beheersen en afdwingen, maar luisteren en reageren. Daar moet je zelfvertrouwen voor hebben (p168)".

TvE: Volgens Rosa is 'het goede leven' in levendig contact staan met iets buiten jezelf, een houding van luisteren en reageren, oftewel 'resoneren' met andere mensen en de natuur. Dit resoneren kan verbonden worden met het begrip 'collectief bewustzijn'. Veelal is een individu 'afgestemd' op het collectief bewustzijn van de groep waartoe hij/zij behoort (dat kan variëren van een kerngezin tot de wereldgemeenschap). Elk individu draagt ook bij aan het collectief bewustzijn. Wanneer het collectief bewustzijn coherent en kwalitatief hoogstaand is, gedragen de samenstellende individuen zich ecologisch en maatschappelijk verantwoord (zie ook de paragraaf over Schwarz).

Rosa: "Alle reclame belooft resonantie. Koop deze telefoon, chips, auto en je krijgt er een betekenisvolle relatie met de wereld voor terug, met je geliefde, met je vrienden, met de natuur. Dat gebeurt natuurlijk niet en dat frustreert opnieuw. Maar resonantie is géén vage gevoelskwesitie... Een echt gesprek met resonantie, een betekenisvolle uitwisseling van gedachten, is mogelijk... Daar kun je wel degelijk iets concreets over zeggen (p171)".

TvE: In paragraaf 3 werd verwezen naar de song *I can't get no satisfaction* van de Stones, die onder andere handelt over de door reclame overspoelde consumptiemaatschappij (koop een bepaald merk sigaretten om erbij te horen).

Martin Hägglund, filosoof

BH: "In zijn boek *This Life* met de ondertitel *Hoe onze sterfelijkheid ons vrijmaakt* betoogt hij dat juist het besef dat ons leven eindig is, en alles waar we om geven kwetsbaar en tijdelijk, ons dwingt om verantwoordelijkheid te nemen, voor onszelf en onze samenleving". Hägglund: "Ook heel wat mensen die niet gelovig zijn hebben het gevoel dat er in een zuiver seculiere opvatting van het leven iets mist, dat er met het wegvallen van religie een moreel en existentieel gat is ontstaan. Daar ga ik de confrontatie mee aan. Juist wanneer het om morele waarden en spirituele overtuigingen gaat, heb je meer aan een seculiere blik dan aan geloof" (p174).

TvE: Het nemen van verantwoordelijkheid verwijst naar een pro-actieve houding, resulterend in pro-actief gedrag dat bij voorkeur ecologisch en maatschappelijk verantwoord is. Zulk gedrag wordt gedragen door bepaalde morele waarden en spirituele overtuigingen die ook (of volgens Hägglund vooral) in een seculiere context kunnen ontstaan. In paragraaf 4 werd verwezen naar zelfregulering door middel van bewustzijns- of spirituele ontwikkeling, resulterend in morele vorming (zie de onderste route in het in noot 6 vermelde diagram).

“Godsdienstig ben je wanneer je ervan overtuigd bent dat hoe mooi en bloeiend je leven ook is, er nog altijd iets *mist*, omdat je leven eindig is, niet eeuwig. Dan zie je je eindige leven slechts als een voorbereiding op iets anders... Maar de eeuwige zaligheid voorbij dit leven die religies beloven is helemaal niet aantrekkelijk. Ons gevoel van betrokkenheid komt juist voort uit ons besef dat alles breekbaar en eindig is (p174/5)”.

TvE: De eeuwige zaligheid die religies beloven kan inderdaad belemmerend werken om er in ons per definitie eindige en breekbare leven het beste van te maken. Bovendien moet je in die eeuwige zaligheid ‘geloven’, je kunt het niet direct ‘ervaren’.

“Nodig is dat we niet produceren om winst te maken en niet werken vanwege ons salaris. Ik ben me heus bewust dat daarvoor reusachtige transformaties nodig zijn... Ik probeer de tegenstrijdigheden in het kapitalisme te laten zien, en aan te geven dat het niet slechts een technische kwestie van een betere herverdeling is. Alle economische vraagstukken zijn ook spirituele vraagstukken. Als we onze tijd willen besteden aan wat we waardevol achten, dan moeten we onze maatschappij heel anders organiseren. Dat dat een enorme opgave is weet ik ook wel, maar als filosoof moet je durven verkennen wat mogelijk *zou kunnen zijn* (p179)”.

TvE: Uiteindelijk zijn economische vraagstukken ook spirituele vraagstukken. In Van Eijk (2015) wordt in Diagram 1 een holistisch kader voor het multidimensionale maatschappelijke ontwikkelingsproces geschetst. Dit proces wordt beïnvloed door wetenschappelijke, technologische, economische, politieke, sociaal-structurele, culturele en persoonlijkheid factoren, en door het collectief bewustzijn en transcendent bewustzijn - waarbij de factoren in de hier gegeven volgorde steeds meer omvattend zijn en meer gewicht in de schaal leggen [22]. Bewustzijnsontwikkeling in de zin van spirituele ontwikkeling is in dat diagram de meest doorslaggevende factor. Een ‘reusachtige transformatie’ van onze maatschappij lijkt niet mogelijk zonder meer aandacht voor bewustzijnsontwikkeling.

“Wat ik onder geloof versta is de overtuiging dat we ons voortdurend moeten inzetten voor wat we van waarde achten, en dat die zaken alleen kunnen bestaan wanneer wij ze zorg en aandacht geven... Seculier geloven houdt het besef in dat waar je in gelooft, wat je belangrijk vindt, niet losstaat van de manier waarop we ons ervoor inzetten. Dus hangt alles af van wat we daadwerkelijk doen en de manier *waarop* we dat doen. Dat is het grote verschil met religie. Wanneer je gelooft in filosofie, dan weet je dat filosofie niet kan bestaan zonder mensen die filosofie bedrijven. Als je religieus bent, dan ga je ervan uit dat God en de eeuwigheid niet van jou afhankelijk zijn (p181)”.

TvE: Uiteindelijk hangt alles af van wat we *daadwerkelijk doen*. Het regelmatig bijwonen van religieuze gebedsdiensten en het dagelijks beoefenen van (seculiere) meditatietechnieken dient uit te monden in positief pro-actief gedrag. Zulk gedrag is zichtbaar, kan geobserveerd en gemeten, en eventueel wetenschappelijk onderzocht worden.

Afsluitende opmerking

Bas Heijne is een bijzonder interessante en weldenkende schrijver. Zoals de sleutelbegrippen aan het begin van dit artikel weergegeven behandelt hij vele relevante zaken in zijn boeken.

Noten

1. Van Eijk T. (2012). [Vervang de ‘onzichtbare hand van de vrije markt’ door de ‘onzichtbare hand van het collectieve bewustzijn’](#). Civis Mundi Digitaal # 12, juli 2012.

Van Eijk T. (2012). [Hoe krijgen we een Europese politieke unie?](#) Civis Mundi Digitaal # 12, juli 2012.

Van Eijk T. (2017). [Nationale identiteit en wereldburgerschap. Wat te doen?](#) Civis Mundi Digitaal # 45, april 2017.

2. Van Eijk T. (2021). [De relatie tussen emoties, gevoelens, intuïtie en gedragsverandering](#).

Commentaar op: Arno Delmon et al. *Onze behoefte aan troost is onlesbaar. Op zoek naar de Ziel der Dingen*. LM Publishers, Edam, 2021. Civis Mundi Digitaal #114, september 2021.

- Zie ook hoofdstuk 5 *Drie kenvermogens en gedragsverandering* in: Van Eijk T. (2025). *Ethiek in het licht van bewustzijnsontwikkeling*. Lulu.

3. Song: 'You can't always get what you want', The Stones, 1969.
4. Zie voor de openlijk fascistische neigingen van Trump: [Dit is fascisme](#) Rosan Smits. De Correspondent, 22 Mei 2025. Zie ook haar boek *Dit is fascisme* (2025). Zie ook: [Donald Trump is het grootste gevaar voor de wereld sinds Adolf Hitler](#). Rob Wijnberg. De Correspondent, 9 januari 2026.
5. In Van Eijk T (1998) wordt gezegd: "Since the underlying cause of environmental pollution and resource depletion is an exploitative consciousness - the biggest problem is our greed as Gandhi said - the solution too needs to be sought at the level of consciousness. In our 'consumer society' most people have a continual need to reaffirm their sense of personal identity. Unfortunately, this reaffirmation occurs at the expense of the environment. In the name of progress the consumer society, assisted by a bombardment with advertising, moulds irreplaceable resources into "objects of temporary support for the ego" which once their psychological value has been spent, are thrown away as scrap. We buy the 'right' cigarettes, cars, clothes, and so forth because they reinforce our ego, our derived sense of identity. It is evident that one cannot put the blame on a few powerful 'exploiters' who manipulate the rest of society. One cannot sell somebody something that he/she does not really need, unless it is needed psychologically" (p160).
Van Eijk T. (1998). [Farming Systems Research and Spirituality. An analysis of the foundations of professionalism in developing sustainable farming systems](#). PhD thesis, Wageningen Agricultural University, The Netherlands.
6. <https://toon-van-eijk.nl/wp-content/uploads/2025/07/Diagram-1-Actoren-en-Structuren.pdf> Zie ook: Van Eijk T. (2020). [Goudsblom: Maatschappelijke dwang tot zelfdwang](#). Civis Mundi Digitaal #96, april 2020 (I).
7. Zie hoofdstuk 5 *Drie kenvermogens en gedragsverandering* in: Van Eijk T. (2025). [Pro-actief werken aan moraliteit](#). Samenvatting van: Toon van Eijk. *Ethiek in het licht van bewustzijnsontwikkeling*. Lulu (2025). Civis Mundi Digitaal #163, oktober 2025.
8. Van Eijk T. (2018). Bespreking van: Ken Wilber. [Trump and a post-truth world](#). Shambala Publications, 2017. Civis Mundi Digitaal #63, augustus 2018.
9. Van Eijk T. (2020). [De Correspondent \(2018\). Dit was het nieuws niet. Hun uitgangspunten voorzien van commentaar](#). Civis Mundi Digitaal #101, augustus 2020.
10. Zie noot 2.
11. Brief van de hoofdredactie: Over de mythe van 'neutrale' verslaggeving in een wereld vol leugens. De Correspondent, 8 februari 2026.
12. [Het bullshit, het jij-bakt, het zondebakt. Laten we domrechts vooral dom blijven noemen - De Correspondent](#) Sander Schimmelpenninck. De Correspondent, 4 november 2024.
13. [De domheid regeert - Sander Schimmelpenninck – De Correspondent](#)
14. Zie noot 1.
15. Zie noot 2: Van Eijk T. (2021): zie Diagram 1: De keten van gedragsontwikkeling.
16. Deze tekst staat op de achterkant van het boek.
17. Zie o.a.: Van Eijk T. (2019). [Wat komt er na het constructivistisch paradigma?](#) Reactie op: Mathieu Wagemans, Wetenschap als beschermer van illusies in beleid en rechtspraak. Een pleidooi voor vernieuwing van de wetenschap. Civis Mundi Digitaal #83, mei 2019 (I).
18. Van Eijk T. (2020). [Natuurinclusieve kringlooplandbouw, een fictie?](#) Civis Mundi Digitaal #102, september 2020.
19. De Wit C.T. (1981). *Oude wijn in nieuwe zakken*. Landbouwkundig Tijdschrift/pt 93, 10. Zie ook: Van Eijk 1998: p.151 (noot 5).
20. Koning N. (2017). *Food security, agricultural policies and economic growth. Long-term dynamics in the past, present and future*. Earthscan from Routledge (p.215). Voor commentaar op dit boek, zie: Van Eijk T. (2017). [Toekomstige voedselzekerheid vereist onorthodoxe landbouwpolitieke keuzes en mentale transformatie](#). Civis Mundi digitaal # 53, december 2017.
21. Zie voor een overzicht van al mijn artikelen in Civis Mundi: <https://toon-van-eijk.nl/civis-mundi-articles/>

22. Van Eijk T. (2015). [Eenvoudig leven in een complexe wereld oftewel de paradox van eenheid-in-verscheidenheid](https://toon-van-eijk.nl/wp-content/uploads/2021/05/Economie-statuswedloop-en-zelfregulering-Civis-Mundi-Toon-van-Eijk.pdf). Civis Mundi Digitaal # 33, oktober 2015. Zie ook: <https://toon-van-eijk.nl/wp-content/uploads/2021/05/Economie-statuswedloop-en-zelfregulering-Civis-Mundi-Toon-van-Eijk.pdf>